

פינים בית הכנסת "אוהל יעקב" כיום

על עיצובו הייחודי
של בית הכנסת
בזכרון יעקב ומשמעותו

דת, עיצוב והתיישבות

טליה אברמוביץ
ונעמי כרמון

טליה אברמוביץ היא מרצה וחוקרת בתחום העיצוב בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון.

פרופ' **נעמי כרמון** עוסקת בתכנון עירוני ובסוציולוגיה בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון ומשמשת חוקרת במרכז לחקר העיר והאזור.

המושבה זכרון יעקב נוסדה ב־1882 בידי יהודים מאזור גאלאץ שברומניה. כמו קבוצות אחרות של חובבי ציון, היו אלה יהודים מאמינים, שאיחדה אותם השאיפה להתיישב בארץ ישראל ולעבוד את אדמתה. כבר ב־1883 נקלעו התושבים לקשיים כלכליים שגרמו להם לבקש את חסותו של הברון אדמונד דה־רוטשילד, וזו הוענקה להם בתמורה לבעלות מלאה של הברון על האדמות. בהמשך נקרא המקום זכרון יעקב, על שם אביו של הברון. בשנים 1885-1886 בנו פקידי הברון את בית הכנסת הגדול של המושבה, ואף הוא נקרא "אוהל יעקב" על שם אביו של הברון.

למרות יופיו וחשיבותו הרבה של בית הכנסת בקורותיה של המושבה, בייחוד בעשרות השנים הראשונות לקיומה, כיום לא ידוע מי תכנן את בית הכנסת, ואף אין בידינו את התכניות המקוריות לבנייתו. ואולם לימוד מעמיק של המבנה ועיצובו, בצד התיאורים השונים על השימוש בו בשנים הראשונות, מאפשרים לבחון את המבנה ואת תכנונו מנקודת מבט חדשה וייחודית, שהיא חלק ממשי מקורות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בסוף המאה ה־19.

גדול לטיול ובית תפילה נהדר ומפואר מכל בתי התפילה שביתר המושבות". 12 החלונות, הנחלקים באופן סימטרי בין ארבעת צדי המבנה, עשויים עץ, וכך גם החלונות בקומה השנייה, שצורתם מחודדת (גותית). את הקשת מילאה בעבר תחרת עץ, שהוחלפה עם השנים בזכוכית. ארון הקודש מעוטר בשיש, ומעליו צמד אריות מצוירים בזהב, נשענים על לוחות הברית. המעקה בעזרת הנשים, יציר כפיו של הנגר משה הירש (הרשקוביץ), עשוי בחריטה ובגילופי עץ בדוגמת מגזרות נייר. מתקרת העץ משתלשלות נברשות פליז (שפעלו על בסיס נפט) עם פיתוחים מסולסלים, תוך שימוש במוטיבים של פרחים וצמחים מטפסים (ארט נובו). שני חלונות עגולים, רוזטות, קבועים בחזית הדרומית ובחזית הצפונית של בית הכנסת. באחד שיבוצי זכוכית של מגן דוד, ובאחר שעון שספרותיו אותיות עבריות.

תפילה בנוסח צרפתי

כמה מאפיינים בולטים מפרידים את בית הכנסת בזכרון יעקב מבתי כנסת שנבנו במושבות אחרות של העלייה הראשונה, בהן פתח תקווה, רחובות ומזכרת בתיה. אחד המאפיינים הייחודיים הבולטים – אם גם לא רק לזכרון יעקב – היה מיקומה של בימת הנכבדים. הרב זאב יעבץ, שהגיע למושבה ב-1890 לשמש רבה של המושבה, תיאר את חווייתו מבית הכנסת: "ממחרת בערב שבת באתי לפנות ערב לבית הכנסת, הבנוי בסגנון החדש, שלרבים מתוקן מקום למעלה על ארון הקודש". גם מיקומה של הבימה היה חריג למדי, בכך שזו לא ניצבה במרכז היכל התפילה אלא נבנתה בצמוד לארון הקודש, דבר שהשפיע

"בית תפילה נהדר ומפואר"

בית הכנסת אוהל יעקב הוא מבנה מלבני מוארך הבנוי בסגנון ביזיליקלי. הוא ממוקם על אוכף השלוחה שעליה נבנתה המושבה אולם לא בשיא הגובה שלה, וכך לא זכה בית הכנסת למיקום השולט שהיה לבתי הכנסת בחלק מן המושבות האחרות. המבנה שוכן בפינת הרחובות המייסדים והנדיב, שהיה הרחוב שבו נמצאו כל מבני הציבור. הוא גבוה משאר המבנים בני התקופה הנמצאים בסמיכות אליו, אך אינו גבוה יותר מבית הפקידות, הנמצא בהמשך רחוב הנדיב (ובו פועל כיום מוזיאון העלייה הראשונה).

הכניסה הראשית לבית הכנסת, הפונה לרחוב הנדיב, נמצאת בחזיתו הצפונית של המבנה, וארון הקודש עומד בצד דרום, כדי שהמתפללים יפנו בתפילתם לירושלים, כמקובל. כך נבנו גם כמה בתי כנסת במושבות אחרות בצפון הארץ: בבית שלמה, בראש פינה, במטולה ועוד.

בשעתו נחשב אוהל יעקב לבית הכנסת המפואר ביותר בקרב היישוב המתחדש, כפי שציין י' רפאלוביץ באלבום התצלומים שפרסם בשנת 1899: "בתוך המושבה עומד גן

פרט ממעקה עזרת הנשים

בית הכנסת כיום – החלונות שונו, ונבנו פתחים חדשים

בית הכנסת בראשיתו (אוסף המושבה האמריקנית, ספריית הקונגרס)

ברובם צרפתיים, וגם חלק מצעירי המושבה אימצו לעצמם גינוני חברה ולבוש חדשים, שהושפעו מן התרבות הצרפתית. הדבר היה כה בולט עד כי מבקרים שונים שביקרו בזכרון יעקב בשנותיה הראשונות חשו כי הם מצויים כביכול בפרזי קטנה, כפי שכתב גם רפאלוביץ: "רוח צרפת מנשב שמה ועל כן יחשבוה כל באיה לפריס אשר בארץ ישראל".

בצד תפקודו העיקרי כמקום תפילה, שימש בית הכנסת במשך עשרות שנים גם לעריכת חופות וקידושין. המבנה המיוחד של עזרת הנשים אפשר גם את השתתפותן של נשים בטקס, ולאילו הוענקה זווית צפייה נוחה אל המתרחש בקדמת האולם. העמדת חופות בתוך חלל בית הכנסת, יש לציין, עוררה בקרב רבים מורת רוח רבה. סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה מחה גם הרב א"י קוק נגד מנהג זה – במכתבו אל הרב יצחק וואלפרט, רבה הישיש של זכרון יעקב – בגלל שיבוש הנוהג האשכנזי לערוך את החופה מתחת לכיפת השמים, ובשל החשש שעריכת טקסי חופה בתוך בית הכנסת תפגע בגדרי הצניעות ובהפרדה שבין נשים לגברים. תשובת הרב המקומי, אגב, הייתה שאלו הוראותיו של ועד המושבה, וחופות המשכו להתקיים שנים ארוכות בתוך כותלי בית הכנסת.

יהודי, צרפתי או גרמני? בעקבות האדריכל העלום

בניסיונו לקבוע מי היה האדריכל שתכנן את בית הכנסת הועלו כמה השערות, ללא תשובה חד-משמעית. בספרו של א' סמסונוב על זכרון יעקב (1943), מזכר כי תכנית היישוב כולו נעשתה בידי מהנדס ששמו שטוקלר. ואולם יוסי בן-ארצי מציין כי מהנדס בשם זה לא נזכר כלל במקורות

על חוויית התפילה כולה. ואכן, מאז סיום בנייתו של בית הכנסת ועד למסע הרבנים שביקרו בזכרון יעקב בחורף תרע"ד (1913), הוצבה הבימה בסמוך לארון הקודש ולא במרכז החלל. זאת בשונה מן הנהוג במזרח אירופה, שממנה הגיעו המתפללים עצמם. אמנם הרופא החדש שהגיע למושבה בשנת 1888, ד"ר אליקים גולדברג, שהיה תלמיד חכם ויהודי קנאי, ניסה ליזום מרד בפקיד הברון יהודה וורמסר. על רקע התערבותו של וורמסר בענייניה הפנימיים של המושבה ועל רקע סדרי התפילה שהנהיג בבית הכנסת, שד"ר גולדברג ראה בהם חילול הקודש. ואולם המרד לא צלח: הרופא גורש ועמו נאלצו לעזוב גם שש ממשפחות המורדים.

פרט לבימת הנכבדים ובימת הקריאה בתורה, גם עזרת הנשים חריגה למדי. זו נבנתה כקומת גלריה העוטפת את חלל התפילה משלושה צדדים. קצותיה, שלא כנהוג במרבית המושבות האחרות, מגיעים עד לקיר הדרומי שבו מצוי ארון הקודש, וצורת הישיבה מזכירה ישיבה של קהל בתיאטרון. גם גודלה של העזרה חריג: ברוב בתי הכנסת במושבות העלייה הראשונה עזרת הנשים מצומצמת באופן יחסי, ולעתים אף ממוקמת בשולי האולם מעל לכניסה. בזכרון יעקב – בדומה למדי לבית הכנסת בראשון לציון – עזרת הנשים גדולה כמעט כמו ההיכל הראשי ומאפשרת מבט על כל אולם התפילה.

חריגה עיצובית נוספת הייתה הצבת הפסוק "ואהבת לרעך כמוך", בצרפתית דווקא(!), כעיסור לכותל הצפוני של בית הכנסת. בעיני חלק מהמתיישבים נתפס השימוש בצרפתית כפגיעה בלשון הקודש, אולם עיצוב זה אינו מפתיע בהתייחס לקורותיה של זכרון יעקב: הפקידים שהועמדו בראשה היו

י' שטרקמט, מהנדס ומנהל מושבות השומרון ביק"א

נוספים, וטוען כי ייתכן שזהו שיבוש שמו של אדולף יצחק שטרקמט, שלמד הנדסה בפריז וברבות הימים היה למהנדס הראשי של הפקידות ושל יק"א בארץ.

גם התושבים הטמפלרים מהמושבה הגרמנית בחיפה היו מעורבים בבניית זכרון יעקב ובית הכנסת. גוטליב שומכר שרטט את מפת המושבה ב-1887, ורשם בה את מערך השטח הבנוי עד אז. הוא ופריץ קלר, סגן קונסול פרוסיה הטמפלרי, אף הוזמנו בצד טמפלרים אחרים על ידי פקיד הברון וורמסר לחנוכת בית הכנסת, ואחד מהם גם התכבד, על פי הסיפור, בשימוש ראשון במפתח הדלת, דבר שעורר כעס בקרב תושבי המושבה.

במסמכי יק"א קיימים חוזים ותכניות לבניית בתים ואורות בזכרון יעקב. התכניות, המצויות בארכיון הציוני המרכזי, משמשות עדות נדירה לקיומו של תהליך התכנון של מבנים במושבות, אך הן אינן חתומות בידי מהנדס או אדריכל, כנהוג. בסקירה של המסמכים מתגלות תכניות שחלקן שורטטו בעיפרון על גבי דף ניר, ומציגות חתכים, חזיתות, מידות, כותרות והערות בצרפתית. בן-ארצי סבור שתכניות אלו הוזמנו ונקבעו בידי הגורמים המיישבים והמממנים, היינו הברון ופקידיו, בעוד שלמתיישבים עצמם לא הייתה השפעה כלשהי עליהן; ייתכן שהן אף נשלחו לארץ מצרפת בידי מהנדסי הברון שישבו שם. דוד קאסטור, שתיעד את בית הכנסת בראשון לציון, העלה לעומתו את הסברה שהאדריכלים שהעסיק הברון היו מאיסמעיליה, שכן עמם היה קל יותר לעבוד מאשר עם האדריכלים מצרפת.

אל שלל הגרסאות הללו בדבר זהות המתכננים והבונים של זכרון יעקב ובית הכנסת שלה, ניתן להוסיף השערה נוספת, שמקורה בעיון במרכיבי העיצוב והשימוש הייחודיים של בית הכנסת. מרכיבים אלו מזכירים את השינויים שהנהיגו הרפורמים בבתי הכנסת באירופה במחצית הראשונה של המאה ה-19. חלק מסדרי בית הכנסת ש"תוקנו" בבתי הכנסת הרפורמיים היו הזזת מיקומה של הבמה, קיום חופות וקידושין בתוך ההיכל, כנהוג בכנסיות, ועריכת דרשה בבית הכנסת בשפה המקומית. כן הונהגו לעתים ישיבה מעורבת של נשים וגברים, ללא מחיצות כלל. אם כן, ייתכן שגם בית הכנסת בזכרון יעקב תוכנן בידי אדריכל יהודי רפורמי. אם אכן כך קרה, מסתבר שתכנון זה הוכתב בידי פקידי הברון, בהתאם לתנאי ההתקשרות שכפה הברון על המתיישבים בעת שלקח את המושבה תחת חסותו. ידוע כי הברון ראה בקיום המצוות ובשמירה על ערכי היהדות ערך עליון, כפי שצוטט לא אחת כמי שאמר: "אם תזנחו את היהדות יסבלו כל בני עמנו כטרופי אנייה". בביקוריו בארץ הקפיד הברון לבקר בבתי הכנסת במושבות שתחת חסותו, ובמקרה אחד מסופר שאף גער במתיישבים ובנשותיהם על כי אינם פוקדים מספיק את בית הכנסת. בהתאם להתנהגותו העקיבה במושבות, לפיה היה מעורב לעתים גם בפרטי הפרטים של בניית המושבות וניהולן,

בהחלט ייתכן כי היה מודע לאופן שבו תוכנן בית הכנסת ולפריטי העיצוב הייחודיים ששולבו בו. עם זאת, אין בידינו מידע מפורש המעיד ששינויים במבנה בית הכנסת נעשו בהנחייתו או בידיעתו.

העיצוב כמייצג מציאות חברתית-תרבותית

בעולם האדריכלות והעיצוב מקובל לחקור שינויים בעיצוב, המתרחשים בעקבות שינויים חברתיים המתחוללים בסביבתם ומשקפים אותם. בבית הכנסת בזכרון יעקב התרחש תהליך שונה: השינוי העיצובי הגיע מן החוץ, וכפה על הקהילה עיצוב וטקסים שהיו זרים לה. כיוון שהתרבות הצרפתית הכתה שורשים בחברה המקומית של זכרון יעקב, רבים בקהילה קיבלו – אולי אפילו ברצון – את החידושים במבנה ובטקסים. רק קבוצה מצומצמת יצאה נגדם בגלוי, ואף היא סולקה בידי פקידי הברון. אלא שהממסד האורתודוקסי בארץ ישראל לא יכול היה להשלים עם היוזמות החדשות, שנראו לו מסוכנות, והוא נאלץ להיאבק בהן בכוחות עצמו.

בחורף תרע"ד (1914) יצא לדרכו "מסע הרבנים" במושבות. מטרת המסע הייתה לחזק את הזיקה הדתית של בני המושבות, שהתרופפה בין השאר בעקבות העלייה השנייה. בבואם לזכרון יעקב סירבו הרבנים להשתתף בתפילה בבית הכנסת במתכונתו הראשונה, עד שהובטחה להם הזזתה של הבימה למרכז. מיקום הבימה נהפך לסמל במאבק להחזרת השליטה של ההנהגה הרבנית הדתית בזכרון יעקב. אין ספק כי המשמעות של חזרה לעיצוב המסורתי סימלה, או עוררה ציפייה, לשיבתו של הציבור במושבה לחיקה של הדת. ואכן, על מנת להרגיע את הרוחות הובטחה לרבנים הזזתה של הבימה למרכז, אולם למרות הדרמה שהתרחשה השינוי עצמו התממה, עד ששני איכרים בעלי יוזמה העתיקו את מיקום הבימה במו ידיהם למרכז האולם. בעקבות השינוי החלו בני המושבה לערוך חופות מחוץ לבית הכנסת ולא בתוכו, הפסוק בצרפתית הוסר אף הוא מהכותל הצפוני, ובמקומו נקבע הפסוק "ואהבת לרעך כמוך" בעברית.

לאחר מלחמת העולם הראשונה הוסיפו המתיישבים לשנות את עיצובו של בית הכנסת. ידם של האורתודוקסים גברה והם הפרידו את הכניסה לנשים מהכניסה הכללית. שני פתחים חדשים נפערו משני צדי הדלת הראשית ושתי דלתות הובילו את הנשים לשני גרמי המדרגות העולים לקומת הגלריה. השינויים המבניים והעיצוביים בבית הכנסת ליוו את השינויים בעולמם הערכי של בני הקהילה המקומית ושיקפו את מעמדו העדיף של הממסד האורתודוקסי, הנמשך מאז ועד היום. בית הכנסת אוהל יעקב משמש כיום קהילה מצומצמת, אך בחגים ובמועדים מתמלא בית הכנסת עד אפס מקום במתפללים, שיש מהם שעדיין זוכרים לו את חסד עברו.

לעיון נוסף:

1. מ' אליאב, "מסע הרבנים למושבות הגליל", ע' אטקס וי' שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, ירושלים תש"ם, עמ' שעט-שצו.
2. ר' אהרנסון וא' זלצר, לכו ונלכה: סיורים במושבות העלייה הראשונה, ירושלים תשס"ד.
3. ר' אהרנסון, הבארון והמושבות, ירושלים 1990.
4. י' בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ ישראל 1882-1914, ירושלים תשמ"ח.
5. א' סמסונוב, זכרון יעקב, פרשת דברי ימיה, תרמ"ב-תש"ב, זכרון יעקב 1943.
6. א' שיד, זכרונות על המושבות היהודיות והמסעות בארץ ישראל ובסוריה, ירושלים 1983.